




HomePage: https://jquran.um.ac.ir/	Vol. 55, No. 2: Issue 111, Autumn & Winter 2023-2024, p.37-68	
Online ISSN: 2538-4198	Print ISSN: 2008-9120	
Receive Date: 05-12-2022	Revise Date: 03-01-2023	Accept Date: 17-01-2023
DOI: https://doi.org/10.22067/jquran.2023.79780.1419	Article type: Original	

Examining the Validity of the Oldest Known Unavailable Version of Sulaym's Books

Kazem Ostadi Moghaddam 

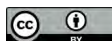
MA graduate, University of Quran and Hadith, Qom, Iran

Email: ostadikazem@yahoo.com

Abstract

For a long time, there have been disputes over the authenticity and validity of hadiths in books attributed to Sulaym, which are narrative texts with historical and theological topics. It is necessary to conduct research on the manuscripts of this book, whether Sulaym's current books are fake or even Salim's person has no historical identity. With a new survey conducted in 1399 HS, 49 physical copies of books attributed to Sulaym have been identified and their bibliographic information has been provided. The age of the manuscripts of Sulaym's books can be considered from two aspects: a. the oldest existing manuscript of the book; b. the version introduced as the oldest one, which of course does not exist. Now, the version of *Majlis* library (No. 15638) has been introduced as the oldest copy of the oldest known version of Sulaym's books, but it is necessary to conduct research on the date of its writing. This article examines these questions: 1. how valid is the alleged date in the copy of the old version in *Majlis* library? 2. who has mentioned this date and this ancient version? 3. is there any evidence for or against this date? The result is that the date 309 AH for the version of Katib al-Rammānī (the main version of *Majlis*) is fake, and the date 609 AH for the copying is not provable either.

Keyword: manuscripts, Shia history, Shia theology, Abu Muḥammad al-Rammānī, *Majlis* library





سال ۵۵ - شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۱۱ - پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۶۸-۳۷	HomePage: https://jquran.um.ac.ir/
شاپا چاپی ۲۰۰۸-۹۱۲۰	شاپا الکترونیکی ۲۵۳۸-۴۱۹۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۷/۰۹/۱۴	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۷/۱۰/۱۳
نوع مقاله: پژوهشی	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۷/۱۰/۲۷
	DOI: https://doi.org/10.22067/jquran.2023.79780.1419

بررسی وضعیت قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده

غیر موجود کتاب‌های سلیم

کازم استادی مقدم ^{ORCID}

دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

Email: ostadikazem@yahoo.com

چکیده

از دیرباز مناقشاتی درباره صحت و اعتبار احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم که متونی روایی با موضوعات تاریخی کلامی است، وجود داشته است. لازم است پژوهش‌هایی راجع به نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود؛ چه کتاب‌های کنونی سلیم جعلی باشد و چه حتی شخصیت سلیم هویت تاریخی نداشته باشد. با بررسی جدیدی که در سال ۱۳۹۹ ش انجام شد، ۴۹ نسخه فیزیکی از کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتاب‌شناختی از آن‌ها در دسترس قرار گرفته است. قدمت نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم را از دو جنبه می‌توان در نظر گرفت: ا. قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود از کتاب؛ ب. قدیمی‌ترین نسخه معرفی شده کتاب که البته غیر موجود است. اکنون نسخه مجلس (شماره ۱۵۶۳۸) به‌عنوان قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده کتاب‌های سلیم معرفی شده است، ولی لازم است در خصوص این قدمت تاریخ کتابت آن تحقیقاتی صورت گیرد. نوشتار حاضر به بررسی این سؤالات می‌پردازد: ۱. تاریخ ادعایی در نسخه مجلس برای نسخه کهن چگونه است؟ ۲. چه کسانی به این تاریخ و این نسخه کهن اشاره کرده‌اند؟ ۳. آیا شواهدی بر مخدوش بودن یا اعتبار این تاریخ درخور ارائه است؟

حاصل آنکه تاریخ ۳۰۹ ق برای نسخه کاتب الرمانی (نسخه مادر مجلس) جعلی است و تاریخ ۶۰۹ ق برای این کتابت نیز چندان اثبات‌شدنی نیست.

واژگان کلیدی: نسخ خطی، تاریخ شیعه، کلام شیعه، ابومحمد الرمانی، کتابخانه مجلس.

مقدمه

از حدود قرن چهارم هجری قمری،^۱ مناقشاتی درباره کتاب سلیم بن قیس و صحت و اعتبار احادیث سلیم و کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم در منابع شیعی وجود داشته و دارد^۲ و حتی درباره وجود شخصیت سلیم بن قیس اقوال مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند،^۳ برخی این نام را با شخصیت‌های دیگری، همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباد^۴ تطبیق می‌کنند؛ به این معنا که، چون رد پای مستقلی از وی در آثار رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند که به دلایلی سلیم بن قیس، نام دیگر این شخصیت هاست، برخی نیز سلیم بن قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب حضرت امیر(ع) قلمداد کرده‌اند.^۵

ابعاد مسئله احادیث موجود پیش روی ما از سلیم بن قیس، به دلیل کمیت و کیفیت و نیز روایان آن‌ها، مختلف و دو دسته‌اند: یک. احادیث کوتاه و غیر مطاعنی متقدم از سلیم که در منابع نخستین امامیه وجود دارند و همگی به نقل از شخص عمر بن اذینه عن ابان هستند؛ دو. احادیث بسیار بلند و مطاعنی نسخه‌های خطی چندگانه کتاب کنونی سلیم که همگی از معمر بن راشد عن ابان بن ابی عیاش هستند، مگر اسناد برخی نسخه‌های متأخر که نونویس و جعلی است.^۶

در هر صورت، چه کتاب‌های کنونی سلیم، جعلی و ساخته قرن اول یا چهارم یا ششم باشند و چه اینکه شخصیت سلیم بن قیس هلالی، وجود و هویت تاریخی نداشته باشد و نام سلیم بن قیس، نامی مستعار باشد و چه اینکه تألیف این کتاب، همانند برخی از آثار دیگر، مانند اختصاص و المسترشد، سهواً به نام شخصی منسوب شده باشد، اکنون لازم است که پژوهش‌هایی راجع به نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود.

در طرح مسئله این پژوهش می‌توان گفت که؛ با بررسی نسخه‌شناسی جدید (۱۳۹۹ش)، چهل‌ونه نسخه فیزیکی (۶۴ نسخه محتوایی) از نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده است که غالباً از نظر قدمت، جدید به شمار می‌رود و متعلق به بعد از قرن دهم است. از سوی دیگر، این نسخه‌ها وضعیت بسیار پیچیده‌ای دارند؛ یعنی حدود هفت تا هشت مدل با تحریرهای مختلف و روایات آن‌ها از

۱. نک: ابن غضائری، رجال، 36.

۲. نک: استادی، اسرار آل محمد و سلیم بن قیس، 195 به بعد.

۳. مدرسی، میراث مکتوب شیعه، 120.

۴. نک: یحیی، سلیم بن قیس در کتب سته، سراسر متن.

۵. سلیم، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، مقدمه.

۶. نک: استادی، بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی، 150.

حدود ۷ تا حدود ۴۸ حدیث و مجموعاً حدود ۷۰ حدیث است که البته در این مدل‌های نسخه‌های خطی، یک حدیث مشترک نیز وجود ندارد.^۷

قدمت نسخه‌های خطی یک کتاب را از دو جنبه می‌توان در نظر گرفت: یک. قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود از آن کتاب؛ دو. قدیمی‌ترین نسخه معرفی شده از کتاب که البته غیر موجود است، ولی استتساختی از آن در دسترس است.

قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخه خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی (ش/۱۳۲۵۲/۱)، به تاریخ دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ ق است و قدیمی‌ترین استتساختی از قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده کتاب‌های سلیم، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا (ش/۱۵۶۳۸)، به تاریخ احتمالی قرن ۱۱ (حدود ۱۰۳۶ ق) یا پیش از آن است که هر دو نسخه، پیش‌تر معرفی و بررسی شده‌اند.^۸ در نسخه خطی مجلس و برخی از نوشتجات دیگر بیان شده است که این استتساختی از روی نسخه‌ای کهن انجام شده است.

بنابراین، اکنون لازم است این سؤالات بررسی شود: ۱. تاریخ ادعایی در نسخه مجلس (ش/۱۵۶۳۸) برای نسخه کهن چگونه است؟ ۲. چه کسانی به این تاریخ و این نسخه کهن اشاره کرده‌اند؟ ۳. آیا شواهدی بر مخدوش بودن یا اعتبار این تاریخ درخور ارائه است؟ بنابراین، مسائل اصلی این پژوهش، تاریخ کتابت نسخه موجود مجلس شورای اسلامی نیست؛ بلکه بررسی تاریخ کتابت نسخه مادر، نسخه خطی کتابخانه مجلس است.

در خصوص پیشینه این پژوهش می‌توان گفت که، چند اثر به نسخه‌های خطی سلیم پرداخته‌اند:

۱. سلیم‌بن قیس، کتاب سلیم‌بن قیس الهلالی، تحقیق: محمدباقر انصاری، قم: الهادی، ۱۴۱۵ ق، ۳۰۷/۲ تا ۳۸۰.

۲. روضاتی، محمدعلی، «۳۱ نکته در باب سلیم‌بن قیس هلالی و کتاب او»، مجله سفینه، ترجمه عبدالحسین طالعی، س ۱۲، ش ۴۵، ۳، ۱۳۹۳/۱۱۵ تا ۱۴۵.

۳. استادی، کاظم، «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۹۹، ۱۳۹۹، ۱۴۵/۴ تا ۱۸۸.

۴. استادی، کاظم، «قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن قیس»، دوفصلنامه

۷. استادی، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، ۳۶۸.

۸. نک: استادی، قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن قیس، سراسرمتن؛ استادی، معرفی قدیمی‌ترین استتساختی از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیر موجود کتاب سلیم‌بن قیس، سراسرمتن.

پژوهشنامه نسخه‌شناسی فارسی، دوره ۶، ش ۱۵، شهریور ۱۴۰۰.

۵. استادی، کاظم، «معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیر موجود کتاب سلیم بن قیس»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۴۰۱.

این جستار، اولین پژوهش مستقل در خصوص بررسی تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخه استنساخی از نسخه متقدم شناخته‌شده از کتاب‌های منسوب به سلیم است. اما پیش از ورود به مسئله اصلی و به دلیل پیچیدگی‌های نسخه‌های خطی کتاب سلیم لازم است تا اطلاعاتی راجع به مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم و نیز انواع قدمت متن کتاب‌های متقدم داشته باشیم که بتوانیم تأملات دقیق‌تری از مسئله پژوهش به دست آوریم.

۱. مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم

باتوجه به تمامی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم،^۹ هشت مدل نسخه خطی از کتاب سلیم تبیین‌شده است که البته هرکدام از نسخه‌های یک «گروه - مدل» نیز اختلاف‌ها و تحریرهای متفاوتی در میان خود دارند. گروه‌بندی^{۱۰} این مدل‌ها (به ترتیب قدمت تبار نسخه‌ها) عبارت‌اند از:

اول. گروه ج، شامل دو مدل: ۱. مدل حدود ۷ حدیثی که شامل ۱۵ نسخه است و این نسخه‌ها همگی بی‌سند و نیز بدون تاریخ نسخه مادر است، اما همراه نسخه‌های مدل بعدی، یک کاسه و پشت سرهم نسخه‌برداری شده‌اند.

۲. مدل حدود ۳۲ حدیثی که شامل ۱۵ نسخه است و این نسخه‌ها نیز همگی بی‌سند است.

دوم: گروه ب، شامل سه مدل: ۱. مدل حدود ۲۲ حدیثی، با سند محمدبن صبیح که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن، خاص خودشان است. این مدل، دارای ۵ نسخه خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۰۵۹ ق است.

۲. مدل حدود ۴۲ (۲+۴۰) حدیثی، با سند «حسن بن ابی‌یعقوب الدینوری» یا سند «محمدبن صبیح بن رجا» یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار و ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت است. این مدل، دارای ۱۰ نسخه خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۹۱۸ ق است.

۹. نک: استادی، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، سراسر متن.

۱۰. برای اینکه برای محققان سلیم‌پژوه در شناسایی مدل‌ها و تطبیق آن‌ها با مدل‌هایی که محقق سه جلدی کتاب سلیم (محمدباقر انصاری) از آن‌ها یاد کرده‌اند، سردرگمی ایجاد نشود؛ اسامی الفبایی مدل‌های هشت‌گانه جدید نسخه‌های خطی سلیم را حتی‌الامکان با هماهنگی نام‌گذاری مدل‌های ایشان بیان کردیم.

۳. مدل حدود ۴۷ (۵+۴۲) حدیثی که ساختار و ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی هماهنگ است و تنها ۵ حدیث از نسخه‌ای یافته‌شده در محروسة اصفهان به آن‌ها اضافه شده است. این مدل، دارای ۹ نسخه خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۲۸۲ق است.

سوم: گروه «X» (مجهول)، شامل فقط یک اطلاع: این مدل، در دسترس نیست؛ یعنی هیچ نسخه خطی از آن وجود ندارد و فقط بر اساس مدل قبل که ۵ حدیث اضافه شده (احادیث با شماره ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ مطابق چاپ انصاری) و بیان شده که نسخه‌ای در محروسة اصفهان وجود داشته است؛ فرض می‌گیریم که نسخه‌هایی از آن در دوره مجلسی در اختیار بوده است.

چهارم: گروه الف، شامل یک مدل: مدل حدود ۴۸ حدیثی، با سند منسوب به شیخ طوسی. این مدل نسخه از کتاب‌های منسوب به سلیم، از قرن یازدهم و از دوره مجلسی ایجاد شده است و پیش از آن، اثری از آن در دسترس نیست. تعداد نسخه‌های گروه الف که اکنون موجود و در دسترس است، حدود ۷ نسخه خطی است که قدیمی‌ترین آن به تاریخ ۱۰۸۱ق است.

پنجم: گروه درهم، شامل یک مدل: مدل حدود ۹۹ حدیثی (۲۹+۲۲+۴۸). این مدل نسخه، توسط محمدباقر انصاری (محقق نسخه چاپی سلیم) در دهه‌های معاصر طراحی و ایجاد شده است.^{۱۱}

۲. انواع قدمت متن کتاب‌های متقدم

جدای از اشیاء و آثار باستانی، بسیاری از دانسته‌های تاریخی و دینی ما از طریق دست‌نوشته‌های متقدم حاصل شده و می‌شود که در این میان، قدمت این نسخه‌های خطی بسیار حائز اهمیت است. تاریخ و قدمت متن کتاب‌های کهنه و متقدم را از دو منظر می‌توان تأمل و بررسی کرد:

۲.۱. قدمت متن بر اساس تاریخ نگارش نسخه خطی

تمامی دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های خطی، از نظر تاریخ کتابت و نگارش سه دسته‌اند:

۲.۱.۱. نسخه‌های بدون تاریخ کتابت

معمولاً ناسخان و کاتبان نسخ خطی، یادداشت‌هایی از قبیل نام کاتب و نسب خود و تاریخ تحریر نسخه را می‌نویسند که لاقلاً در نسخه‌های خطی متأخر این‌گونه است. اما در این میان، تعداد شایان توجهی از نسخه‌های خطی موجود در ایران و غیر آن، بدون تاریخ کتابت نسخه است که چند نکته راجع به آن‌ها عرضه شدنی است:

أ. عوامل وجودداشتن تاریخ کتابت: وجودداشتن تاریخ کتابت در نسخه‌ها می‌تواند عوامل

۱۱. نک: استادی، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، سراسر متن.

مختلفی داشته باشد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

یک. تاریخ کتابت و تحریر در نسخه خطی نوشته نشده است؛ به این معنا که، کاتب نسخه سهواً یا عمدتاً تاریخی برای کتابت خود درج نکرده است.

دو. تاریخ کتابت در اصل نسخه و توسط کاتب ثبت و نگارش یافته بوده، اما صفحه و برگ تاریخ کتابت از درون نسخه (به صورت سهوی یا عمدی) مفقود یا محو و پاک شده است؛ به این معنا که، ممکن است برگ‌هایی از نسخه بر اثر استعمال و استهلاک غیرعمدی، پاره و کنده شده باشند یا اینکه صفحه تاریخ کتابت موجود باشد، اما جوهر نوشته آن بر اثر دستمالی استعمال نسخه یا رطوبت دیدگی و... محو و پاک شده باشد. در برخی نسخه‌ها نیز ممکن است این وضعیت با دلایل سودجویانه مالی یا کشمکش‌های فرقه‌ای و مذهبی به صورت عمدی رخ داده باشد.

ب. وضعیت تاریخ‌گذاری نسخه‌های بدون تاریخ کتابت: نسخه‌های خطی بدون تاریخ نگارش در دو وضعیت قرار می‌گیرند:

یک. نسخه‌های با قابلیت تاریخ‌گذاری: بسیاری از نسخه‌های بدون تاریخ کتابت، قابل تاریخ‌گذاری است؛ یعنی می‌توان آن‌ها را با توجه به دلایل و شواهدی از این دست بررسی و تاریخ‌گذاری کرد: ۱. بر اساس شواهدی محتوایی و متنی کتاب؛ ۲. بر اساس شواهد شکلی، خط‌شناسی و صفحه‌آرایی (همانند قطع و جنس کاغذ، کراسه‌بندی و صحافی، درستی و ریزی و فرم خط، صفحه‌آرایی هنری و غیرهنری، طول و تعداد سطر و نشانه‌های اختصاری کتابت و...)؛ ۳. بر اساس آزمایش کربن ۱۴ و مشابه آن.

دو. نسخه‌های غیرقابل تاریخ‌گذاری دقیق: وجود عوامل و محدودیت‌هایی سبب می‌شود که فعلاً ما نتوانیم برخی از نسخه‌های خطی را تاریخ‌گذاری کنیم که عبارت‌اند از: ۱. فقدان وجود شواهد محتوایی و متنی؛ ۲. وجود شواهد شکلی، خطی و صفحه‌آرایی متضاد، مشوش یا دروغین؛ ۳. عدم کارایی آزمایش کربن ۱۴ و مشابه آن؛ به این معنا که، چون آزمایش کربن فقط می‌تواند قدمت مواد ارگانیک را تخمین بزند و جوهر نسخه‌ها، در نودونه درصد موارد، ارگانیک نیستند؛ در نسخه‌هایی که برگ‌های کتاب و جوهر نسخه، دوگانه و با دو تاریخ قدمت مجزا باشند، این آزمایش نمی‌تواند در تعیین قدمت کتابت نسخه کارساز باشد.

ج. نهایت وضعیت نسخه‌های بدون تاریخ: در میان نسخه‌های خطی که فاقد تاریخ کتابت است، ممکن است نسخه‌های ارزشمندی وجود داشته باشد که از نظر امتیازات نسخه‌شناسی، مهم‌تر از نسخه‌های تاریخ‌دار باشند؛ بر همین اساس، لازم است که این نسخه‌ها بررسی کارشناسانه دقیق شوند.

بنابراین، در جمع‌بندی نسخه‌های خطی بدون تاریخ کتابت می‌توان گفت که: اگر این نسخه‌ها قابل

تاریخ‌گذاری دقیق باشند، لازم است که آن‌ها را در دسته‌بندی اعتباری، به بخش نسخه‌های با تاریخ کتابت معتبر منتقل کنیم و اگر قابل تاریخ‌گذاری معتنا نبوند، در دسته نسخه‌های نامعتبر ارزیابی شوند.

۲. ۱. ۲. نسخه‌های با تاریخ کتابت غیراصیل و نامعتبر

از بین نسخه‌های خطی تاریخ‌دار، برخی از نسخه‌ها باتوجه به دلایل و شواهدی، دارای تاریخ کتابت غیراصیل یا نامعتبرند. برخی از این موارد را می‌توان این‌گونه توصیف کرد:

أ. تاریخ، مخدوش یا ناخواناست: تاریخ کتابت دسته‌ای از نسخه‌های خطی به دلایلی، خواسته یا ناخواناسته مخدوش است؛ برای مثال: ۱. برخی نسخه‌ها دارای تاریخی هستند که به دلایل بدخطی کاتب یا آسیب دیدگی متن به چند صورت خواندنی هستند؛ ۲. تاریخ عددی و حرفی، دوگانه و مختلف در نسخه ثبت شده‌اند؛ ۳. اعداد ثبت شده تاریخ کتابت، کسری و زیاده در خود دارند؛ ۴. تاریخ کتابت اساساً ناخواناست؛ ۵. تاریخ کتابت، به صورت رمزی یا معماگونه نگارش یافته است که فعلاً درخور استفاده نیستند.

در مجموع، اگر تاریخ کتابت ثبت شده در نسخه، به هر علتی غیرقابل تشخیص یا لااقل به صورت دقیق تشخیص دادنی نباشد، تاریخ نسخه، مخدوش یا ناخوانا ارزیابی خواهد شد.

ب. تاریخ، نونویس یا دست‌کاری شده و جعلی است: تاریخ تحریر برخی از نسخه‌های خطی، با دلایل سودجویانه مالی یا دلایل کلامی فرقه‌ای، جعلی هستند. این نمونه جعل، حداقل به دو صورت انجام می‌شود: ۱. نگارش نونویس تاریخ کامل در نسخه‌ای که تاریخ کتابت ندارد یا صفحه تاریخ کتابت، نسخه معدوم شده است؛ ۲. دست‌کاری و تغییر نوشته اصلی تاریخ کتابت نسخه.

این موارد توسط کارشناسان شکلی نسخه یا خبرگان محتوایی کتاب تشخیص داده می‌شوند؛ به این صورت که، اگر تاریخ ثبت شده در نسخه با برخی از محتوای کتاب یا شواهد حاشیه‌ای نسخه، ناهماهنگ باشد یا اینکه اساساً خط و جوهر تاریخ درج شده، با نوع خط و جوهر متن اصلی نسخه متفاوت باشد یا تاریخ اصلی نسخه، با مهارتی مشهود دست‌کاری شده باشد، تاریخ کتابت نسخه، نونویس یا جعلی ارزیابی خواهد شد.

ج. تاریخ، برای مطلق نسخه نیست: در مواردی از نسخه‌های خطی، تاریخ موجود در نسخه، اصیل و غیردست‌کاری شده است، ولی از جهاتی نامعتبر به شمار می‌رود؛ به این معنا که، تاریخ کتابت موجود در نسخه خطی، برای تمام متن نسخه خطی نیست؛ مثلاً برای حاشیه یا مستدرک نسخه یا مجموعه کتاب‌های موجود در یک نسخه است. برخی از گونه‌های این دسته از نسخه‌ها عبارت‌اند از:

یک. نسخه خطی یک عنوان کتاب، شامل دو تحریر از یک کاتب یا دو کاتب مختلف است؛ به این

معنا که، متن کتابی در نسخه‌ای خطی، در دو زمان مختلف نگارش یافته است؛ خواه این دوگانگی در کتابت از سوی یک کاتب در دو زمان درخور توجه باشد یا این دوگانگی نگارش توسط دو کاتب در دو زمان مثلاً صدساله رخ داده باشد. به عبارت ساده، تاریخ کتابت بخشی از نسخه خطی را که تاریخ دارد نمی‌توان به بخش تحریر متفاوت که تاریخی برای آن مشاهده‌شدنی نیست، تسری داد.

دو. نسخه خطی، شامل مجموعه کتاب‌های غیرهمسان است: بسیاری از نسخه‌های خطی موجود، مجموعه هستند؛ یعنی هر نسخه خطی، شامل چندین عنوان کتاب است. این مجموعه‌ها چندگونه است: ۱. برخی در صحافی، یک نسخه خطی شده‌اند؛ یعنی در واقع، چند جزوه خطی با خطاط متفاوت یا یکسان بوده‌اند که در زمان صحافی، در کنار هم و به‌عنوان یک مجموعه صحافی شده‌اند؛ ۲. برخی در زمان کتابت، توسط یک خطاط یا چند خطاط، چندین کتاب بر روی یک نسخه خطی کتابت شده‌اند و اتحاد آن‌ها ربطی به صحافی نسخه ندارد.

در این موارد یک و دو، بسیار دیده شده است که تاریخ کتابت یک کتاب از یک مجموعه را به تمامی نسخه تسری می‌دهند؛ در صورتی که ممکن است تحریر کتاب‌ها در تاریخ‌های متفاوت (در حدود چند دهه یا چند سده) رخ داده باشد.

د. کپی تاریخ نسخه مادر بدون اظهار در استنساخ جدید: در برخی از نسخه‌برداری‌ها دیده شده است که کاتب نسخه، همان تاریخ کتابت نسخه مادر خود را در استنساخ جدید خود ثبت می‌کند؛ به این معنا که، تمام متن نسخه مادر را عیناً کپی برداری می‌کند، حتی نام کاتب قبلی و تاریخ کتابت قبلی و متأسفانه در نسخه جدید خود اظهار نمی‌کند که این تاریخ، متعلق به نسخه مادر است.

در این موارد، تاریخ کتابت نسخه خطی، در واقع متأخر است، ولی تاریخ کتابت درج‌شده در نسخه، متقدم نمایش داده شده است. کشف این قبیل موارد، با تبارشناسی نسخه‌های خطی یک عنوان کتاب یا با بررسی برخی شواهد شکلی و محتوایی کتاب درخور شناسایی است.

۳.۱.۲. نسخه‌های با تاریخ کتابت اصیل و معتبر

تاریخ کتابت اصیل در نسخه‌ها، زمینه‌ساز ارائه تحلیل‌های تاریخی، کلامی و مذهبی، فرقه‌ای راجع به مسائل مختلف درون‌دینی یا برون‌دینی خواهد بود. بنابراین، تاریخ کتابت نسخه شاید مهم‌ترین مسئله پس از محتوای نسخه‌ای خطی است.

نسخه‌های خطی که تاریخ کتابت دارند و عاری از موارد مخدوش‌کننده اصالت تاریخ هستند (که در قبل ذکر شد)؛ به این معناست که، تاریخ کتابت اصیل و معتبر دارند و از این تاریخ‌ها می‌توان در استناد به مسائل علمی و کتاب‌شناسانه بهره برد.

۲.۲. قدمت متن بر اساس استنساخ از نسخه عتیقه

گاهی، استنساخ نسخه خطی، متأخر و جدید است اما در نسخه جدید گفته شده است که این استنساخ از نسخه بسیار کهنی صورت گرفته و نسخه برداری شده است. این نسخه‌های خطی، از جهاتی دارای اهمیت ویژه‌ای هستند؛ چون پل ارتباطی ما با گذشته‌ای منحصر به فرد است. نسخه‌های خطی با این نوع از استنساخ، چند حالت می‌توانند داشته باشند: یک. اظهار قدمت با استناد به تاریخ کتابت نسخه اصیل متقدم؛ دو. اظهار قدمت با استناد به تاریخ کتابت نسخه غیراصیل؛ سه. اظهار قدمت دروغین توسط مستنسخ.

اگر در نسخه‌ای ادعای استنساخ از نسخه کهن شده باشد، حداقل لازم است دو نکته مشخص شود:

ا. از کجا بدانیم که ادعای فرد کاتب، کذب نیست و با امیال خاصی صورت نگرفته است؟ برای نمونه، ممکن است که فردی به دلایل منفعت فرقه‌ای و برای تثبیت یک دیدگاه خاص مذهبی و مانند آن، نسخه کتابی را نگارش کند و در آن به دروغ ادعا می‌کند که من این نسخه را از نسخه کهن با فلان تاریخ استنساخ کرده‌ام تا به وسیله قدمت تاریخ کتابت، دیدگاه یا مطلب مدّ نظر خود را پشتیبانی کند.

ب. اگر فرض کنیم فردی ثقه و راست‌گو، مستنسخ نسخه‌ای خطی است و در این نسخه، ادعای کتابت از نسخه بسیار کهن کرده است، اکنون چگونه بدانیم فرد ثقه، در خوانش و درک خود از تاریخ کتابت نسخه مادر به خطا نرفته است؟ به عبارت دیگر، فرد ثقه و راست‌گویی که امیال مالی و فرقه‌ای ندارد، از نسخه کتابی استنساخ می‌کند، ولی به دلیل عدم تخصص یا اشتباه ادراکی در بینایی و مانند آن، تاریخ نسخه مادر را نادرست برداشت و کهن فرض کرده است.

در جمع‌بندی این دو فرض می‌توان گفت: اگر نسخه مادر کهن موجود باشد، تشخیص و راست‌آزمایی نسخه استنساخ شده به راحتی انجام‌شدنی است، اما در صورت موجود نبودن نسخه مادر لازم است پژوهش‌های اختصاصی از محتوای نسخه و نیز گزارش ادعایی مستنسخ انجام شود تا بلکه تاریخ قدمت ادعا شده راستی‌آزمایی شود.

۳. تاریخچه استناد به کتابت نسخه‌ای قدیمی از کتاب سلیم

از حدود قرن چهارم، یادکردهایی از کتاب سلیم در برخی منابع متقدم یافت می‌شود،^{۱۲} ولی استنادات مشخص به نسخه خطی از این کتاب که مدّ نظر این نوشتار است، متعلق به قرون متأخر است که در این مجال به این استنادات در دو بخش می‌پردازیم:

۱۲. نک: ابن‌غضائری، رجال، ۳۶.

۳.۱. گزارش استنادات به نسخه قدیمی

برخی از یادکردهای به نسخه قدیمی از کتاب سلیم، بدون ذکر تاریخ مشخص است و البته بیشتر آن‌ها تاریخ‌دار است (اما پیشاپیش ذکر این نکته ضروری است که معمولاً برای ذکر تاریخچه مسئله‌ای در تاریخ علم، ذکر موارد را از قدیم به جدید مطرح می‌کنند؛ ولی در مسئله مدنظر این نوشتار چون لازم است سرخ‌هایی برای پاسخ به مسئله خود پیدا کنیم، لازم است از یادکردهای جدید، به سیر تاریخی استنادات به نسخه قدیمی از کتاب سلیم پردازیم):

أ. استناد به نسخه قدیمی بدون ذکر تاریخ قدمت نسخه: ۱. صاحب روضات الجنات، سیدمحمد خوانساری (م ۱۳۱۳ق) در کتاب خود آورده است: «... و اما کتابه المشار إليه فهو أول ما صنف و دؤن فی الإسلام، و جمع فيه الأخبار كما بالبال، و عندنا منه نسخة عتيقة تيف على أربعة آلاف بيت، و فيه من التوادر المستطرفة جم غفير و...»^{۱۳}

همچنین، علامه روضاتی در مقاله «۳۱ نکته پیرامون کتاب سلیم» نوشته است: جد ما، علامه سیدمحمد خوانساری در آغاز نسخه خود از کتاب سلیم که نزد ما موجود است، مطلبی از کتاب الأسئلة و الاجوبة، للسید مهتاب سنان، درباره کتاب سلیم نقل می‌کند و پس از آن از یک نسخه خطی مختصر البصائر نقل می‌کند: «در یکی از نسخه‌ها در پایان جزء اول آمده: تم کتاب سلیم بن قیس الهلالی بحمد الله و عونه صورة تاریخ غرة ربیع الأول من سنة تسع و ثلاثمائة. کتبه ابو محمد بن الرمانی حامدا مصليا علی رسوله. روی عن الصادق (ع) انه قال: من لم یکن...»^{۱۴}

راجع به نسخه یا نسخه‌های صاحب روضات چند نکته مطرح است:

اول. باتوجه به این نقل استاد روضاتی و نیز این شاهد که برخی از نسخه‌های خطی کتابخانه صاحب روضات را فخرالدین نصیری^{۱۵} خریده است^{۱۶} و از دیگر سو، نسخه مجلس^{۱۷} نیز توسط نصیری به کتابخانه مجلس فروخته شده است،^{۱۸} ممکن است نسخه صاحب روضات که ذکر شد همین نسخه‌ای از مجلس است که جستار حاضر در خصوص آن نگارش یافته است (هرچند به نظر می‌رسد که خوانساری در معرفی نسخه خطی خود، عدد چهار هزار بیت را ظاهراً اشتباه گفته است و احتمالاً چهارصد بیت یا مشابه آن

۱۳. خوانساری، روضات الجنات، 4/67.

۱۴. روضاتی، 31. نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او، 115.

۱۵. برای دیدن شرح حال محمدرضا فخرالدین نصیری امینی فخری، نک: نصیری امینی، به یاد محمدرضا فخرالدین نصیری امینی، سراسرمتن.

۱۶. نک: نصیری امینی، فهرست نسخه‌های خطی فخرالدین نصیری، 318.

۱۷. شماره دستیابی 15638.

۱۸. شماره ثبت 91184.

درست باشد.)

دوم نسخه دیگری از سلیم نیز در کتابخانه علامه روضاتی اصفهان به خط خود صاحب الروضات با تاریخ کتابت نسخه: ۱۲۸۸ق وجود دارد که از مدل گروه ب (۴۲ حدیثی) است. در پشت برگه نسخه، سؤال و جواب سیدمهنابن سنان از علامه حلی راجع به سلیم و کتاب او درج شده است و پس از پایان کتاب سلیم، برگ‌های نامه عمر به معاویه و نیز مکاتبه معاویه با حضرت امیر (ع) نوشته شده است. علامه محمدعلی روضاتی در رساله «الدرر و اللالی فی ترجمه سلیم بن قیس الهلالی» نوشته است که این نسخه از روی نسخه محدث نوری (کتابت ۱۲۷۰ق) استنساخ شده است. در برگ دوم این نسخه، مطالبی از کتاب مختصر البصائر در خصوص کتاب سلیم درج و اشاره شده است که از نسخه ابومحمد رمانی، سنه ۶۰۹ق نسخه نویسی شده است.^{۱۹}

سوم. در جمع بندی دو نکته بالا می توان گفت: اکنون، دقیقاً مشخص نیست که صاحب روضات، یک نسخه سلیم داشته که مدل آن از گروه ب بوده است و اشاره به کاتب الرمانی در آن نسخه، اضافی و زائد است یا اینکه دو نسخه خطی در دسترس داشته که یکی از نوع بی سند مدل گروه ج (کاتب الرمانی) بوده و دیگری، نسخه مدل با سند محمدبن صبیح بن رجاء از گروه ب (۴۲ حدیثی) بوده است.

۲. میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق) نیز در مستدرک الوسائل نوشته است: «الشیخ عبدالنبی الکاظمی فی تکملة الرجال: نقلا عن خط المجلسی رحمه الله، قال: أقول: وجدت نسخة قديمة من کتاب سلیم بروایتین بینهما اختلاف یسیر، وکتب فی آخر إحداهما: تم کتاب سلیم بن قیس الهلالی إلى أن قال روی عن الصادق (ع)، أنه قال: «من لم یکن عنده من...»^{۲۰}

ب. استناد به نسخه قدیمی با ذکر تاریخ قدمت نسخه: چندین یادکرد با ذکر تاریخ قدمت نسخه سلیم شناسایی شد:

یک. آقابزرگ طهرانی (م ۱۳۸۹ق) در الذریعه پس از وصف نسخه کتاب سلیم که در اختیار شیخ حر عاملی بوده، می نویسد: «نسخه شیخ حر، کامل ترین نسخه ای است که من دیده ام. ظاهراً آن را با نسخه دانشور معاصر خود، علامه مجلسی مقابله کرده بود. مجلسی نیز نسخه خود را با نسخه کهنی به تاریخ ۶۰۹ به خط ابی محمد الریحانی [تصحیح: الرمانی] مقابله کرده بود، چنان که شیخ عبدالله مامقانی در تنقیح المقال از او نقل می کند. باین همه، پاره ای از احادیث روایت شده از سلیم که در منابع معتبر قدما، مانند غیبت نعمانی آمده، در آن نسخه نبود. فاضل معاصر، شیخ شیرمحمدبن صفرعلی همدانی نجفی،

۱۹. نک: روضاتی، «31 نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او»، 145 تا 115؛ سلیم، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، 1/343.
۲۰. نوری، مستدرک الوسائل، 17/298.

آن‌ها را از منابع دیگر گرد آورده و ذیل نسخه خود قرار داده بود که از روی نسخه شیخ حر نوشته بود. بدین‌سان، نسخه همدانی از روی نسخه تصحیح‌شده شیخ حر نوشته شده، مقابله مکرر با نسخه‌های دیگر شده و تصحیح دقیق همراه با تعیین مواضع اختلاف نسخ شده بود. خداوند جزای خیرش دهد و اجر این خدمتش را به بهترین وجهی نیکو کند که بهترین و کامل‌ترین نسخه از کتاب سلیم را ارائه کردند.^{۲۱}

همچنین، صاحب الذریعه در جای دیگری نوشته است: «... و حکمی السید ابوالقاسم الخوانساری، أنه رأى فی بمبئی نسخه من أصل سلیم و هی توافق فی الخصوصیات نسخه الحاج علی محمد المکتوبه فی ۱۰۴۸ إلى قوله: هذه الكلمات من کتاب سلیم بن قیس الهمدانی بحمد الله و عونه فی غرة ربيع الآخر سنة تسع و ثلاثمائة، كتبه أبو محمد بن الروماني حامد الله مصليا على رسوله (ص)، روى عن الصادق (ع) أنه قال: من لم يكن عنده من شيعتنا... انتهى المستنسخ منه. ثم ذكر الروماني: إني وجدت نسخة أخرى تعزى إلى سلیم بن قیس بسم الله آخر ما فی نسخه الحاج علی محمد مع زيادة مقدار ورقتين فی آخره، و ظاهر قوله فی هذه النسخة المکتوبه فی ۳۰۹ و وجدت نسخة أخرى تعزى إلى سلیم أن لسلیم بن قیس کتابان أحدهما ما كتبه أولا و كتب تاریخ فراغه، و ثانيهما النسخة الأخرى التي تعزى إلى سلیم، بل الظاهر أن له كتباً... و نقل المامقانی عن المحمدا باقر المجلسی خط ابن محمد الرمانی فی ۶۰۹ فراجعه.»^{۲۲}

دو. عبدالله بن محمد حسن مامقانی (۱۳۵۱ق) در تنقیح المقال گفته: «... أرسل المجلسی رحمه الله فی حق الكتاب ما ينبغي نقله، قال: وجدت نسخة قديمة من کتاب سلیم بن قیس بروایتین بینهما اختلاف یسیر، و كتب فی آخر إحدهما: تم کتاب سلیم بن قیس الهمدانی بحمد الله و عونه، غرة ربيع الآخر، من سنة تسع و ستمائة، كتبه أبو محمد الرمانی، حامداً لله مصلياً على رسوله (ص)... ثم كتب هذه الرواية روى عن الصادق (ع) أنه قال: من لم يكن عنده من...، كذا بخطه رحمه الله. انتهى ما أرسله المجلسی.»^{۲۳}

استاد محمد علی روضاتی (۱۳۹۱م) جدای از مطالبی که پیش‌تر گذشت، در همان مقاله، ۳۱ نکته درباره سلیم در خصوص نسخه ۶۰۹ ق و مرتبط با نقل مامقانی نوشته است: «... مامقانی مأخذ نقل خود از علامه مجلسی را نام نمی‌برد و می‌گوید: مجلسی این مطلب را بدون ذکر مأخذ گفته است. می‌گوید: نسخه‌ای کهن از کتاب سلیم بن قیس دیدم با دو روایت که اندکی اختلاف با هم داشتند. در پایان یکی از آن‌ها آمده بود: تم کتاب سلیم بن قیس بحمد الله و عونه غرة ربيع الآخر من سنة تسع و ستمائة. كتبه ابو محمد الرمانی آخر»

۲۱. آقابزرگ طهرانی، الذریعه، 2/158.

۲۲. آقابزرگ طهرانی، الذریعه، 17/276.

۲۳. مامقانی، تنقیح المقال، 43 32/443.

استاد روضاتی در جای دیگر مقاله ادامه می‌دهد: «این سرآغاز نسخه [کتاب سلیم صاحب روضات] که نقل شد، با نقل علامه مامقانی از علامه مجلسی در دو موضع تفاوت دارد: یکی نام کاتب «ابومحمد الرمانی - ابومحمد بن الرمانی» و دیگری، تاریخ کتابت نسخه «۳۰۹ تا ۶۰۹». والله تعالی عالم بحقائق الامور.»^{۲۴}

سه. علامه شوشتری (۱۴۱۶ق) نیز در قاموس نوشته است: «و فی البحار ایضا: وجد فی نسخه من کتاب سلیم (تاریخ‌ها غرة ۲ سنة ۶۰۹، و کاتبها أبو محمد الرمانی) هذا الحدیث فی آخرها بخطه: روی عن الصادق (ع) قال: من لم یکن عنده من...»^{۲۵}

چهار. به نظر می‌رسد که مامقانی، محدث نوری و علامه شوشتری، آن مطلب منقول را خودشان از مجلسی ندیده‌اند و ظاهراً همگی از قول عبدالنبی کاظمی (۱۲۵۶ق) صاحب تکملة الرجال بیان کرده‌اند و اما در تکملة الرجال آمده است: «... ما رواه المجلسی رحمه الله من الاعتماد علیه قال: «أقول: وجدت نسخة قديمة من کتاب سلیم بروایتین بینهما اختلاف یسیر، و کتب فی آخر إحداهما: تم کتاب سلیم بن قیس الهلالی بحمد الله و عونہ غرة ربیع الآخر من سنة تسع و ستمائة، کتبه أبو محمد الرمانی حامدا لله و مصليا علی رسولہ (ص) ثم کتب هذه الرواية: روی عن الصادق (ع) أنه قال: من لم یکن عنده من شیعتنا و محبینا کتاب سلیم بن قیس الهلالی فلیس عنده من أمرنا شیء و لا یعلم من أسبابنا شیئا، و هو أبجد الشیعة، و هو سر من أسرار آل محمد (ع)» کذا بخطه رحمه الله.»^{۲۶}

ج. جمع‌بندی گزارشات از نسخه متقدم: جدای از گزارش ابوالقاسم خوانساری درباره نسخه علی محمد المکتوبه فی ۱۰۴۸ق (که ظاهراً از روی نسخه مجلس و با تاریخ کتابت قبل از ۱۰۳۶ق نگارش یافته است) و نیز خود نسخه مجلس (ش ۱۵۶۳۸)، تا اینجا کار، ادعای وجود نسخه قدیمی با تاریخ ۶۰۹ق، بدون آدرس مشخصی، به علامه مجلسی ختم شد. به این ترتیب، چون آدرسی برای نوشتار مجلسی وجود ندارد (که بتوان آن را بررسی کرد)؛ آثار مجلسی، همانند بحار و مرآة العقول جست‌وجو شدند، اما چیزی در این باره یافت نشد. بنابراین، دو احتمال وجود دارد: ۱. مؤلف تکملة الرجال، این مطلب را در حواشی نسخه‌های آثار مجلسی (همانند مرآة العقول) دیده است، نه در خود آثار مجلسی یا در بحار؛ همان‌گونه که در مقدمه تکملة الرجال اشاره کرده است: «... و مرآة العقول للمجلسی و حواش رأیتها بخطه...»؛^{۲۷} ۲. مؤلف تکملة، این مطلب را از حواشی نسخه خطی کتاب سلیم از علامه مجلسی

۲۴. روضاتی، 31. نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او، 115.

۲۵. شوشتری، قاموس الرجال، 5/232.

۲۶. کاظمی، تکملة الرجال، 1/467.

۲۷. کاظمی، تکملة الرجال، 1/87.

استنباط کرده است.

۲.۳. علامه مجلسی و نسخه‌های سلیم

برای کشف وضعیت نسخه متقدم کتاب سلیم به نسبت علامه مجلسی لازم است جدای از بررسی وضعیت خود نسخه یادشده ۳۰۹ یا ۶۰۹ ق محمد رمانی، دیگر ارجاعات مجلسی‌ها به نسخه‌های کتاب سلیم یا شواهد نسخه‌های خطی مرتبط با ایشان نیز مدنظر قرار گیرند.

أ. ارجاع به نسخه سلیم در نوشتجات مجلسی‌ها: محمدباقر انصاری، محقق کتاب جدید سلیم، دو نسخه خطی (غیر موجود) کتاب سلیم از علامه مجلسی^{۲۸} معرفی کرده است: ۱۲۹. نسخه‌ای بدون مشخصات و مجهول که به کتاب روضة المتقین محمدتقی مجلسی (مجلسی اول، د ۱۰۷۰۰ق) ارجاع داده است.^{۳۰} با مراجعه به این آدرس‌ها، در آدرس اول روضة المتقین آمده است: «و روی الکلینی، و المصنف فی الحسن کالصحیح عن ابراهیم بن عمر الیمانی و المصنف ایضا عن عمر بن اذینة عن أبان بن ابي عیاش عن سلیم بن قیس الهلالی و هو موجود فی کتاب سلیم عندنا مع جل ما یرویه الکلینی عنه.»^{۳۱}

در آدرس دوم روضة المتقین نیز آمده است: «و المراد بالفاسد أنه ذکر بعض أن فیہ أن محمد بن ابي بکر وعظ أباه عند موته و کان عند موته صغیرا لم یکن له ثلاث سنین فمع أنه لا یتبع ذلك بأن یتعلیم أمه أسماء بنت عمیس غلط فإن الموجود فی نسختنا وعظ عبدالله بن عمر أباه عند موته و...»^{۳۲}

در این عبارات، جدای از اینکه تاریخی برای نسخه نزد مجلسی اول استخراج نمی‌شود؛ مشخص نیست که این نسخه یا نسخه‌ها از کدام مدل و تحریر از انواع مدل‌های کتاب‌های سلیم است.

۲. همچنین محمدباقر انصاری، نسخه‌ای از کتاب سلیم را بدون مشخصات و با تاریخ ۶۰۹ ق به کتاب تکملة الرجال شیخ عبدالنبی الکاظمی ارجاع داده است و در جای دیگر،^{۳۳} به بحار الأنوار علامه مجلسی ارجاع داده است.^{۳۴}

ب. یادداشت‌های موجود در نسخه‌های خطی سلیم و مجلسی: با بررسی نسخه‌های خطی موجود

۲۸. بدون ذکر نام کوچک علامه در معرفی نسخه دوم؛ به این معنا که، معلوم نیست مجلسی اول را گفته یا مجلسی دوم، اما ذکر عنوان علامه مجلسی غالباً برای مجلسی دوم، یعنی محمدباقر مجلسی به کار می‌رود.

۲۹. نک: سلیم، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، ۹۲؛ انصاری، کتاب سلیم بن قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام، ش ۳ و ۴؛ سلیم، اسرار آل محمد (ص)، ۱۵۴.

۳۰. با این آدرس درج شده: 14/371؛ 12/201.

۳۱. مجلسی، روضة المتقین، 12/201.

۳۲. مجلسی، روضة المتقین، 14/371.

۳۳. نک: انصاری، کتاب سلیم بن قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام، ش ۳ و ۴.

۳۴. مجلسی، بحار الأنوار، 1/15 و 76.

از کتاب‌های منسوب به سلیم مشخص شد که دو نسخه خطی، اشاراتی هم‌زمان به علامه مجلسی و کتاب سلیم دارند:

یک. نسخه شماره ۱۵۶۱۲ کتابخانه آیت‌الله مرعشی که کاتب نسخه نامشخص است و تاریخ کتابت نسخه، رمضان ۱۰۸۱ق در کوفه عنوان شده است. آغاز نسخه: «... حدثنا بن‌أبی جید عن محمد بن الحسن بن احمد بن الولید و محمد بن أبی القاسم الملقب بما جیلویه عن محمد بن علی الصیرفی عن عماد بن عیسی...»

انجام نسخه: «ابن عمه و وصیه و آبا ولده کذبتم و رب الکعبة ما کنتم تعملون الی قتله حتی تخوف الناس أن تقع فتنة عظيمة، تم»

سید محمود مرعشی در حاشیه نسخه خطی نوشته است: نسخه‌ای است نفیس در حاشیه به خط شریف علامه مجلسی تصحیح و با عبارت: «بسم الله الرحمن الرحيم، لقد قوبل مع نسخة مصححة سقيمة قديمة، فصح و طابق ما انتسخ منه و الحمد لله وحده و صلى الله على محمد و أهل بيته الطاهرين و لعنة الله على اعدائهم اجمعين.»

همچنین بنابر تشخیص سید محمود مرعشی، برخی حواشی نوشته شده بر نسخه، خط علامه مجلسی است. بنابراین، نسخه توسط علامه مجلسی مقابله شده است. از این نسخه، تاریخ نسخه قدیمی در دست علامه مجلسی مشخص نیست و ممکن است منظور از قدیم، صد یا دویست سال قبل یا بیشتر باشد. جدای از این، آنچه مهم است اینکه این نسخه از گروه الف از مدل‌های نسخه‌های سلیم است و مطابق با نسخه مجلس (کاتب الرمانی) که از گروه ج می‌باشد، نیست.^{۳۵}

دو. نسخه حر عاملی (۱۰۸۷ق) نیز (که در کتابخانه حکیم نجف موجود است) همین حاشیه را به نقل از نسخه علامه مجلسی در انتهای نسخه شیخ حر (تصویر در صفحات بعد را ببینید) دارد که کپی برداری خطاط اجیر از نسخه امانتی مجلسی است.^{۳۶}

۳۵. همچنین شایان توجه است که سند روایت کتاب‌های منسوب به سلیم از عمر بن‌اذینة، پیش از دوره علامه مجلسی در نسخه‌های خطی قبلی وجود نداشته است؛ یعنی هم نسخه خطی حر عاملی که از روی نسخه علامه مجلسی نسخه برداری شده و اسناد ابتدایی اضافی نسبت به نسخه مجلسی (کتابخانه مرعشی، ش ۱۵۶۱۲) دارد و هم اصل سند نسخه مجلسی هر دو نونویس هستند و توسط مجلسی یا شیخ حر (و یا شخص هم عصر ایشان) به این نسخه‌ها اضافه شده‌اند. پس این دوران نیز از همین نسخه‌های مذکور به ابتدای برخی دیگر از نسخه‌های متأخر سلیم سرایت کرده‌اند. به عبارت ساده، این نوع سند که به شیخ طوسی منجر می‌شود ساختگی است؛ یعنی شیخ طوسی کتاب‌های سلیم که اکنون موجودند را ندیده است (استادی، بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی، سراسر متن).

۳۶. نگاه کنید به توضیحات نسخه کتابخانه آیت‌الله حکیم با شماره ۶/۳۱۶ در کتاب نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم از دانشنامه سلیم بن قیس.

۱۲۹

۱۵۷۱۲

عليه وآله فلم يقدروا عليه فقتلتم ابنته بالامس ثم
ترديدوا البيوع وان تقتلوا اخاه وابن عمه ووصيته
وابا ولدن كذبتهم ورب العالمين الكعب ما كنتم تعلمون
الى قتله حتى يخوف الناس ان تقع فتنة

عظيمة من الكتاب

والمحمد رب العالمين

في نسخة الكوفة

رضوانه عليه

وآله

السلام

۱

بسم الله الرحمن الرحيم

لقد قبل من نسخة مصحفة قديمة

فصح وطابق ما انتسخ منه في نسخة

وحد ووصل الى الله على محمد واهل

بيته الطاهرين ولعنة الله

على اعدائهم اجمعين

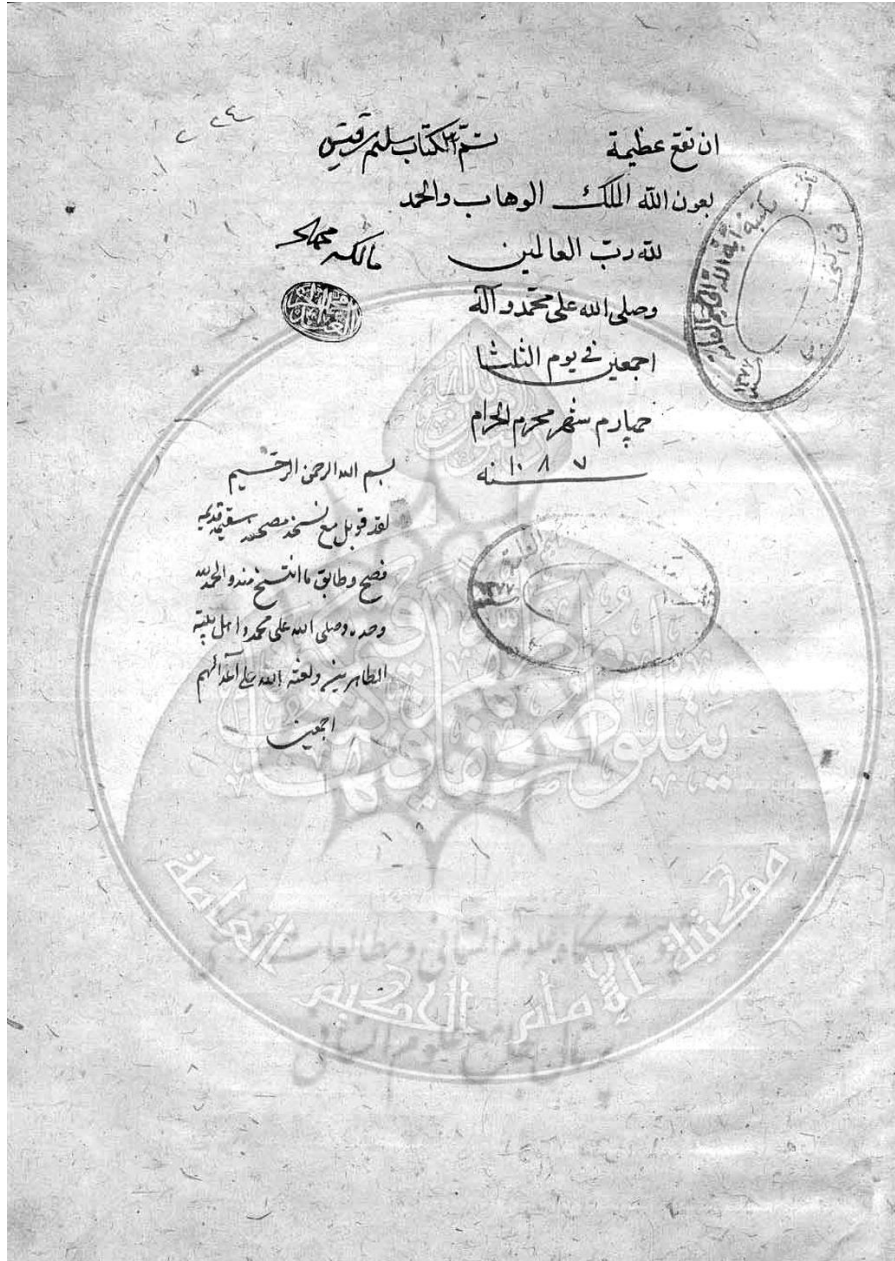
باسم الله تعالى

چند سطر دست خط مبارک از مؤلف

علامه مولی عمل باقر مجلسی صاحب بحار است

این نسخه را ایشان تصحیح نموده است

محمد سید محمود حسینی



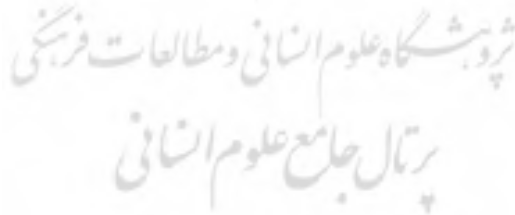
ج. جمع‌بندی گزارشات و علامه مجلسی: باتوجه به همه مطالبی که گذشت، چند احتمال وجود

دارد:

حالت اول: چون تاریخ کتابت نسخه قدیمی در دست علامه مجلسی مشخص نیست، احتمال می‌رود منظور از نسخه قدیمی، مدلی از انواع مدل‌های کتاب‌های سلیم است؛ به این معنا که، برخی از نسخه‌ها بی‌سند هستند و برخی که اسناد ابتدای نسخه دارند، کاتب یا راوی آن به قرن چهار یا هفت درج شده‌اند که از این حالت، علامه مجلسی استنباط انتساب به نسخه قدیمی کرده است؛ به این معنا که، منظور علامه، تاریخ کتابت نسخه در دست خودش نبوده است؛ بلکه منظورش تاریخ کتابت اولیه منسوب به آن نسخه بوده است.

به عبارت دیگر، در دست علامه مجلسی نسخه‌های خطی متعدد از مدل‌های گوناگون کتاب‌های سلیم بوده است، اما خود این نسخه‌ها قدمت تاریخی نداشته‌اند؛ یعنی حدود اوایل قرن یازده (همانند نسخه ۱ مجلس به تاریخ سال ۱۰۳۶ق با ش ۱۵۶۳۸) یا حداکثر نسخه‌ای که به دویست یا سیصد سال قبل از علامه مجلسی بر می‌گشته است.

حالت دوم: علامه مجلسی، همین نسخه منسوب به کاتب ابومحمد رمانی را دیده و نسخه خود را بر اساس آن مقابله کرده است که شاهد موافقی نیز بر این حالت وجود دارد؛ مثلاً نسخه‌ای از همین مدل ابومحمد رمانی (یعنی مدل گروه ج از مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم) که به تاریخ ۱۱۰۷ق در کتابخانه دانشگاه تهران (ش ۵۲۹۲۲) وجود دارد و وقف‌نامه علامه مجلسی بر آن نوشته شده است.^{۳۷}



۳۷. یعنی، نسخه‌ای که محمدباقر بن محمد تقی مجلسی از درآمد گرمابه نقش جهان سپاهان وقف سلطان سلیمان، در ربیع الاول 1107 وقف کرده است: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ وَسَلَامُهُ عَلٰی عِبَادِهِ الَّذِیْنَ اصْطَفٰی. اَمَّا بَعْدُ: فَهَذَا الْکِتَابُ الْمَشْتَبَاهُ مِمَّا غَمِلَ وَصَنَعَ وَاسْتَشْخَعَ مِنْ نِمْاءِ الْحَمَامِ الْوَاقِعِ فِی اَرَاضِیْ نَقْشِ جَهَانَ بِتَلْدَةِ اِصْفَهَانَ مِنْ اَوْقَافِ السُّلْطَانِ... وَکَتَبَ السَّادَةُ لِخُلُودِ الدَّوْلَةِ الْفَاضِلَةِ الْفَاضِلَةِ مُحَمَّدَبَاقِرِ بْنِ مُحَمَّدِ تَقِیِّ الْمُجَلِّسِیِّ عَفِیْ عَنْهُمَا فِی شَهْرِ رَبِیْعِ الْاَوَّلِ سَنَةِ سَبْعِ وَ مِائَةِ بَعْدَ الْاَلْفِ، وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ اَوَّلًا وَآخِرًا، وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی سِیدِ الْمُرْسَلِیْنَ وَعَثْرَتِهِ الْاَكْرَمِیْنَ. (نقش مهر) محمد باقر العلوم.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وسلامه على عباده الذين اصطفى اما بعد فهذا الكتاب
 المستطاب قد عمل و وضع واستنسخ من نداء الحام الواقع من اراضي
 بلدة اصفهان من اوقاف السلطان المشكور المبرور المحبوب
 الواصل الى رحمة العفور ناصب ايات العدل في زمانه
 و مروج الدين المبين في عهد و اوانه الخاقان الغرقي
 بخار الرحمة والغفران السلطان سليمان رفعه الله الي اعلی
 غرف الجنان في روح و روحان فوقفته بامره الاعلی حسب ما رسمه
 في الوقفية الشرعية و شرطه في الجملة علی الشيعة الایما
 الاثنا عشرية و قفا بتا بتلا الایباع ولا یفتری ولا یوهب ولا
 یحبس عن متحققه و علی من اخذ ان لا یحبسه مع عدم حاجته
 اليه وان يردّه الي المتولي او من يقوم مقامه في كل سنة اشهر
 مرة و مع قضاء وطره یاخذ باذن جدید و جعلت توليته
 والنظر فيه لنفسه ثم لمن عينته لتوليته اوقافي ثم لمن عينته هذا
 المتولي وهكذا ثم الي العالم المحدث الصالح المتوطن ببلدة فائما
 ومع الشرايح الي من اخبرته الفرقة منهم من يتله بعد ما سمعته
 ائمة علي الذين يتلون و كتب الداعي للسلام لخلو الدولة القاهرة
 محمد بن باقر بن محمد بن محمد بن علي في شهر ربيع الاول سنة سبع
 و مائة بعد الف و الحمد لله اولا و اخر اوصلا الله على سيد المرسلين
 و عترته الاكرم امين

52924
3/1/15



١٠٢٩

از سوی دیگر، شواهد مخالف یا حداقل ابهاماتی نیز برای حالت دو ممطرح است؛ مثلاً اینکه این نسخه ابو محمد رمانی، نسخه خاصی از مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم است که جدای از کاستی‌های فراوان احادیث، حدود ۱۴ حدیث (جدای از احادیث مدل دوم که به دنبال مدل اول در نسخه کتابت شده است)، اضافه از چند مدل دیگر (نسخه‌های ۴۰، ۴۱، ۴۸ حدیثی) دارد. این مدل فقط ۱۷ حدیثش با ۴۶ حدیث منقول مجلسی در بحار الأنوار (با تفاوت بسیار) مطابقت دارد. بنابراین، اگر مجلسی، روایات خود از سلیم را با این نسخه مقابله کرده باشد، منظور همین تعداد اندک احادیث است؛ نه حدود سی حدیث دیگر که در این مدل گروه ج از مدل‌های سلیم موجود نیست. افزون بر اینکه، اگر جریان مقابله علامه مجلسی با نسخه کاتب رمانی منسوب به ۶۰۹ صحیح باشد، جای این پرسش باز خواهد شد که چرا مجلسی ۲۲ حدیث دیگر این نسخه رمانی را در بحار نیابوده است؟ به عبارت دیگر، در بحار، ۴۶ حدیث از نسخه مدل ۴۸ حدیثی (گروه الف) کتاب منسوب به سلیم درج شده و ۲۲ حدیث متفاوت و اضافه بر مدل ۴۸ حدیثی که در نسخه رمانی وجود دارد، در بحار درج نشده است.

مجلسی نیز احادیثی از نسخه مدل گروه ج (که نسخه کاتب رمانی از همان مدل است) را در بحار الأنوار به نقل از کتاب‌های مؤلفان دیگر، همانند فضائل و کتاب الروضة منسوب به ابن شاذان آورده است.^{۳۸} بنابراین، به نظر می‌رسد که مجلسی یا نسخه ۶۰۹ ق کاتب رمانی را (در آن زمان خاص) به درستی ندیده و توجه نداشته است یا اینکه این مدل نسخه پریشان گروه ج را به نسبت مدل ۴۸ حدیثی (گروه الف) درخور توجه نمی‌دیده است تا بخواهد از این مدل نسخه سلیم، حدیثی در بحار به صورت مستقیم نقل کند.

البته شایان ذکر است که بعضی از احادیث یا مضامین نسخه منسوب به کاتب رمانی، در واقع، تکراری همان مضامین مدل ۴۸ حدیثی هستند. بنابراین، شاید علامه مجلسی به علت تکراری یا کم‌ارزشی بودن احادیث نسخه رمانی، از درج آن‌ها در بحار خودداری و فقط مقابله کلی کرده است که آیا این احادیث به صورت مضمون کلی با نسخه رمانی هم‌خوان هستند یا خیر؟ و منظور از مقابله، مقابله کلمه به کلمه و تصحیح متنی احادیث نبوده است.

۴. معرفی استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیرموجود سلیم

قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیرموجود کتاب منسوب به سلیم بن قیس، در

۳۸. برای نمونه، احادیث 55، 65، 66 مطابق شماره کتاب چاپی سلیم، نک: مجلسی، بحار الأنوار، 42/155.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران^{۳۹} وجود دارد که در انتهای ثلث دوم آن نوشته شده است: «تم کتاب سلیم بن قیس الهلالی بحمد الله و عونه صورة تاریخ المستنسخ غرة ربيع الآخر من سنة تسع و ثلثمائة کتبه أبو محمد بن الرمانی حامداً لله و مصلياً علی رسولہ صلی الله علیه و آله» و در ادامه متن، نسخه مدل دیگری از سلیم آمده است.^{۴۰}

جدای از این، توضیحاتی نونویس راجع به کتاب سلیم در اول نسخه وجود دارد که در بخشی از آن ادعا شده: «و وجدت فی آخر جزء الأول من کتاب سلیم بن قیس رحمه الله بخط قدیم قریب بزمان المصنف رحمة الله هذا الحديث الشريف فی فضل هذا الكتاب وروی عن الصادق (ع) انه قال من لم یکن عنده من شیعتنا و محبنا کتاب سلیم بن قیس الهلالی فلیس عنده من امرنا شیء و لایعلم من اسبانا شیئا و هو ابجد الشیعة و هو سرّ من اسرار آل محمد (ع)».^{۴۱} و در انتهای این نسخه، در حاشیه با خط نونویس و مجزا از متن ذکر شده: «بلغ الإعتبار و التصحیح بنسخة صحیحة قدیمة جدا هکذا تاریخه فی آخر الجزء الأول: غرة ربيع الآخر من سنة تسع و ثلثمائة، کتبه ابو محمد بن الرمانی حامداً لله مصلياً علی رسولہ و آله صلی الله علیهم».^{۴۲}

باتوجه به یادداشت بلاغ نسخه، تاریخ کتابت نسخه کتابخانه مجلس احتمالاً قرن ۱۱ (حدود ۱۰۳۶ق) یا پیش از آن است و کاتب نسخه نیز نامشخص است.^{۴۳} همچنین این نسخه، اولین نسخه از این مدل کتاب های سلیم است که در آن ادعا شده کتابت نسخه از روی نسخه قدیمی منسوب به ابو محمد رمانی صورت گرفته است.

شایان توجه است که این نسخه مجلس از نظر فیزیکی یک نسخه است، ولی از نظر محتوایی شامل دو مدل (مدل ۱ و ۲ از گروه ج) از نسخه کتاب های سلیم است. تعداد و ترتیب احادیث نسخه مدل ۱ مجلس شورا (مطابق شماره های چاپ سلیم انصاری) این گونه است: ۱۲، ۲۴، ۶۸، ۶۹، ۲۶ (۴ صفحه از آخر ناقص)، ۲۵ (۴ صفحه از آخر ناقص)، ۷۰. همچنین، تعداد و ترتیب احادیث نسخه مدل ۲ مجلس شورا، این گونه است: ۷ (۶ صفحه از ابتدا ناقص)، ۲۷، ۴۹، ۳۸ (در وسط متفاوت)، ۱۱، ۱۶، ۵۰، ۵۱، ۶، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۲۸، ۵۸ (فقط ۳ خط اول دارد)، ۵۹، ۶۰، ۵۸، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۳۰، ۶۴، ۳۱، ۶۵، ۳۷، ۶۶، ۳۳، ۶۷، ۲۳، ۴۲.

۳۹. پاکد دستیابی 15638.

۴۰. نک: برگ 59.

۴۱. نک: برگ 3.

۴۲. نک: برگ 93.

۴۳. نک: استادی، معرفی قدیمی ترین استنساخ از قدیمی ترین نسخه تاریخ دار غیر موجود کتاب سلیم بن قیس، 8.

همچنین، لازم است دانسته شود که همگی نسخه‌های مدل ۱ و ۲ از گروه ج نسخ خطی کتاب‌های سلیم که نسخه مجلس شورا نیز از این قسم است، بی‌سند هستند؛ این در حالی است که نسخه‌های دیگر مدل‌ها، اسناد متنوع و البته مغشوش دارند. همچنین نسخه مجلس و نسخه‌های هم‌گروه آن، داستان انتقال کتاب از سلیم به راوی اول وی را در خود ندارند.^{۴۴}

۵. راه‌های تشخیص قدمت کتابت نسخه مادر نسخه مجلس

ابتدا باید توجه داشت که نسخه خطی مجلس (شماره ۱۵۶۳۸) شامل دو بخش است که هر بخش، شامل مدلی از مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم است. بنابراین، تاریخ کتابت ابومحمد الرمانی که در انتهای بخش اول است، بر فرض اصالت، فقط شامل یک مدل ۳۲ حدیثی از گروه ج است و این تاریخ کتابت، درخور تسری به بخش دوم نسخه که شامل مدل ۷ حدیثی از گروه ج است، نمی‌شود. جدای از این مسئله مهم می‌توان گفت: چون خود نسخه ادعایی کهن منسوب به کاتب الرمانی اکنون موجود نیست و فقط در یک استنساخ به آن اشاره شده است، نمی‌توان از شواهد خط‌شناسی و کاغذشناسی و امثال آن در خصوص نسخه نظر دارد. بنابراین، اکنون به راه‌های دیگر برای تشخیص قدمت کتابت نسخه منسوب به کاتب الرمانی می‌پردازیم.

۵. ۱. ترجمه کاتب ابومحمد الرمانی

از جمله راه‌های کشف تاریخ کتابت یک نسخه خطی، حدود تاریخ حیات کاتب نسخه خطی است. شخص ابومحمد رمانی به‌عنوان کاتب یا حتی به‌عنوان یکی از اعلام، در منابع موجود شناخته نشد تا تاریخ زندگی وی به دست آید و مشخص شود که او در چه قرن، این مدل نسخه کتاب سلیم را کتابت کرده است تا قدیمی بودن نسخه منسوب به وی اثبات شود. در فهرست آثار خطی نیز جست‌وجو شد تا بلکه این کاتب، کتاب دیگری را کتابت کرده باشد و از آن طریق بتوان اطلاعاتی از وی به دست آورد، ولی متأسفانه با جست‌وجوی این موارد؛ ابی‌محمد الرمانی، ابومحمد الرمانی، رمانی، الریحانی در تمامی آثار خطی فهرست‌شده، چیزی به دست نیامد. البته ممکن است نام وی تصحیف یافته باشد؛ بنابراین می‌توان کلمات دیگری همانند الریحانی، الکرمانی، الرامی، الرومی، ابومحمد الارمنی و... نیز جست‌وجو شوند.

در همین خصوص، مطلبی از استاد محمدعلی روضاتی در مقاله ۳۱ نکته درباره سلیم درخور اشاره است: در کتاب تکملة الذریعة ذیل نام ابومحمد رمانی نوشته‌ام: «در اصل طبع، این نام ریحانی ثبت شده

۴۴. نک: استادی، معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم بن قیس، سراسرمتن.

بود. مصنف [محقق تهرانی] در استدراکات چاپ شده در پایان جلد چهارم ذریعه، آن را به رمانی تصحیح کرده بود و این درست است، چنان که از تنقیح المقال جلد ۲ صفحه ۵۴ بر می آید. ضمناً استاد ما، محقق تهرانی، ابو محمد رمانی را در ضمن کتابش طبقات اعلام الشیعة یاد نکرده است، با اینکه شیوه او، یاد چنین افرادی است.^{۴۵}

در هر صورت، فعلاً با تلاشی که صورت گرفت، کاتب نسخه مادر مجلس؛ یعنی الرمانی، مجهول ماند و از طریق ترجمه وی، نمی توان قدمتی برای نسخه مادر مجلس در نظر گرفت.

۲.۵. بررسی تاریخ نسخه مادر

نسخه مجلس که مدّ نظر این جستار است، قدیمی ترین نسخه از این مدل گروه نسخه های کتاب های منسوب به سلیم است که کتابت آن، قبل تر از ۱۰۳۶ ق بوده است. بنابراین، اکنون نسخه قدیمی تر از این نسخه وجود ندارد که با بررسی آن نسخه مشخص شود که نسخه مادر این نسخه مجلس چگونه بوده است تا به واسطه این تبارشناسی و تطبیق، وضعیت تاریخ کتابت ابو محمد الرمانی روشن شود.

۳.۵. بررسی نسخه های استنساخ شده از این نسخه مجلس شورا

جز همان گزارش ابوالقاسم خوانساری درباره نسخه علی محمد المکتوبه فی ۱۰۴۸ ق که ظاهراً از روی همین نسخه مجلس نگارش یافته است و اکنون در دسترس ما نیست،^{۴۶} نسخه ای یافت نشد که از روی نسخه مجلس (ش ۱۵۶۳۸) نسخه برداری شده باشد و این عبارت ابو محمد رمانی و تاریخ منتسب به وی را داشته باشد. بنابراین، اکنون از طریق نسخه های استنساخ شده از نسخه مجلس نمی توانیم به تشخیص قدمت کتابت نسخه مجلس و صحت تاریخ ادعایی در آن پردازیم.

۴.۵. بررسی نسخه های هم مدل و هم گروه

از پانزده نسخه موجود مدل گروه ج^{۴۷} از کتاب های منسوب به سلیم (که نسخه مجلس نیز از همین مدل و گروه است)، فقط در همین نسخه مجلس (۱۵۶۳۸)، عبارت کاتب ابو محمد الرمانی و تاریخ کتابت وی ملاحظه شد؛ یعنی نسخه ای یافت نشد که پشتیبان این ادعا باشد یا از روی این نسخه مجلس نسخه برداری شده و این عبارت و تاریخ ادعایی را دارا باشد.

۵.۵. جمع بندی

راه هایی که می توانست برای تشخیص و پشتیبانی قدمت کتابت نسخه مادر مجلس؛ همانند ترجمه

۴۵. روضاتی، 31. نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او، 115.

۴۶. نک: آقازیرگ طهرانی، الذریعة، 17/276.

۴۷. نک: استادی، درباره نسخه های خطی منسوب به سلیم، 153.

کاتب ابو محمد الرمانی، بررسی نسخه‌های استنساخ شده از نسخه مجلس شورا و نیز بررسی نسخه‌های هم‌مدل و هم‌گروه به کار آید، نتوانستند ما را در کشف و راست‌آزمایی قدمت کتابت نسخه الرمانی کمک‌رسان باشند.

از سوی دیگر، جدای از آنکه می‌توان محتوای کتاب سلیم در این نسخه مجلس را با نسخه‌های قدیمی مدل‌های دیگر کتاب سلیم، تطبیق متنی کرد و به‌مناسبت تحریر و نشانه‌های خاص این نسخه، متن نسخه مجلس را تاریخ‌گذاری کرد، یکی از راه‌های دیگر تعیین قدمت متن احادیث یک اثر یا نسخه، بررسی متنی احادیث آن اثر با آثار متقدم یا نسخه‌های متقدمی است که حاوی آن متن یا بخش‌هایی از آن اثر هستند. اما از آنجایی که متن کنونی احادیث کتاب‌های سلیم، در منابع متقدم تا قرن ششم و به‌نقل از این کتاب‌های در دسترس کنونی یافت نمی‌شوند،^{۴۸} نمی‌توان از این روش نیز به تاریخ‌گذاری متن نسخه مجلس و قدمت کتابت ابو محمد الرمانی اقدام کرد.

۶. شواهد مخدوش بودن تاریخ کتابت استنساخ از نسخه رمانی

اگرچه شواهدی به سود تاریخ ۳۰۹ ق برای کتابت نسخه مادر نسخه مجلس یافت نمی‌شود، اما به‌عکس، شواهدی بر مخدوش بودن این تاریخ عرضه‌شدنی است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:
أ. دست‌کاری شدن تاریخ کتابت: تاریخ کتابت نسخه ابو محمد الرمانی، مندرج در میانه نسخه مجلس،^{۴۹} به‌طور مشخص دست‌کاری شده و از تاریخ «تسع و ستمائة» به تاریخ «تسع و ثلاثمائة» تغییر داده شده و اصالت آن مخدوش است.



۴۸. نک: استادی، نسبت منابع نخستین و سلیم، سراسر متن.

۴۹. نک: برگ 59 که تصویر آن در پی می‌آید.

سیدصادق حسینی اشکوری، فهرست نویس این نسخه کتابخانه مجلس نیز در دو جای فهرست نویسی خود به عدم اصالت این تاریخ اشاره و تصریح کرده است.^{۵۰}

برای زمان دست کاری و جعل تاریخ کتابت ابومحمد الرمانی، دو فرض ارائه شدنی است: ۱. اگر تاریخ مذکور در یادداشت بلاغ فخرالدین حیدر الأنکری (د ۱۰۳۶ق) در آخر نسخه^{۵۱} را نیز مخدوش و معمول بدانیم، جعل تاریخ کتابت، به بعد از تاریخ ۱۰۳۶ق باز می‌گردد؛ ۲. اما اگر تاریخ موجود در یادداشت بلاغ الأنکری را مخدوش ندانیم و اصیل بشماریم، جعل تاریخ ۳۰۹ق کتابت ابومحمد الرمانی، متعلق به قبل از تاریخ ۱۰۳۶ق است.

ب. نقل تکملة الرجال از این نسخه: پیش‌تر گفتیم که کاظمی به نقل از علامه مجلسی، راجع به این نسخه الرمانی نوشته است: «... تم کتاب سلیم بن قیس الهمالی بحمد الله و عونہ غرة ربیع الآخر من سنة تسع و ستمائة، کتبه أبو محمد الرمانی...»^{۵۲} بر اساس این گزارش نیز تاریخ کتابت نسخه الرمانی، ۶۰۹ق است.

ج. عدم استفاده علامه مجلسی از احادیث این نسخه: علامه مجلسی، حداقل ۴۶ حدیث از ۴۸ حدیث نسخه مدل گروه الف کتاب‌های سلیم را در بحار الأنوار درج کرده است. از سوی دیگر، طبق گزارش کاظمی در تکمله و نیز وجود وقف‌نامه علامه مجلسی در نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (شماره ۵۲۹۲۲)، با اینکه نسخه مدل گروه ج (همان مدل کاتب الرمانی) را در اختیار داشته، اما احادیث این نسخه را در بحار درج نکرده است؛ این در صورتی است که ۲۲ حدیث نسخه الرمانی با احادیث گروه الف (مندرج در بحار) متفاوت و علی‌حده هستند (البته شایان ذکر است که حدود سه حدیث از این ۲۲ حدیث را نه از نسخه کتاب سلیم، بلکه از طریق منابع دیگر، همانند فضائل ابن‌شاذان در بحار درج کرده است). از این عملکرد علامه مجلسی می‌توان نتیجه گرفت که یا علامه مجلسی تاریخ کتابت نسخه مدل الرمانی را ۳۰۹ق یا ۶۰۹ق و در مجموع، متقدم نمی‌دانسته است یا اینکه این مدل نسخه را اساساً غیراصیل یا مخدوش قلمداد کرده است.

د. عدم ذکر این تاریخ در نسخه‌های هم‌گروه: پیش‌تر بیان شد که از این مدل نسخه گروه ج (همانند مدل کاتب الرمانی)، ۱۵ نسخه خطی در دسترس است که در آن‌ها ذکر از کاتب الرمانی و قدمت کتابت آن به میان نیامده است. این در صورتی است که تاریخ استنساخ چند نسخه از آن‌ها^{۵۳} نزدیک به تاریخ

۵۰. نک: اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج 43/207 و 208.

۵۱. نک: برگ 93.

۵۲. کاظمی، تکملة الرجال، 1/467.

۵۳. مثلاً نسخه کتابخانه آیت‌الله بروجردی به تاریخ 1066ق با شماره 439؛ کتابخانه آستان قدس رضوی به تاریخ 1080ق با شماره

استنساخ نسخه مجلس است، اما در آن‌ها نیز ادعای کتابت از نسخه قدیمی نشده است. بنابراین، نسخه مجلس به شماره ۱۵۶۳۸، اولین نسخه از این مدل کتاب‌های سلیم است که ادعا کرده کتابت نسخه از روی نسخه قدیمی ۶۰۹ ق منسوب به ابومحمد رمانی نگارش یافته است.

۵. برخی از شواهد بیرونی: البته شواهد بیرونی نیز نه به تنهایی، بلکه با تجمیع شواهد قبلی می‌توانند ما را به کشف واقعیت مسئله رهنمون سازند؛ مثلاً این نکته جای تأمل دارد که چرا نسخه الرمانی که ادعای تاریخ کتابت ۳۰۹ ق یا ۶۰۹ ق برای آن شده است، نسخه استنساخ متقدم ندارد؟ حتی خود نسخه مجلس (ش ۱۵۶۳۸) که در آن ادعای استنساخ از نسخه کهن الرمانی شده است، متقدم نیست؛ به این معنا که، درست است که نسخه تاریخ کتابت ندارد اما خط و ریخت‌شناسی این نسخه نشان می‌دهد که این نسخه متأخر است و نزدیکی با تاریخ ۶۰۹ ق ندارد، چه برسد به تاریخ ۳۰۹ ق.

از سوی دیگر، باتوجه به حجم اندک نسخه‌های موجود کتاب‌های منسوب به سلیم و عدم قدمت این نسخه‌ها^{۵۴} به نظر می‌رسد که اساساً متن نسخه‌های کتاب‌های کنونی سلیم تا قرن دهم در حوزه حدیثی ایران (قم، ری، خراسان و...) نبوده است و ظاهراً نسخه‌های آن، همانند کتاب الغیبه، اثر نعمانی^{۵۵} از قرن دهم هجری به ایران وارد شده‌اند.

نتیجه‌گیری

۱. از حدود قرن چهارم، یادکردهایی از کتاب سلیم در برخی منابع متقدم یافت می‌شود، ولی استنادات مشخص به نسخه خطی از این کتاب که مد نظر این نوشتار است متعلق به قرون متأخر است که این استنادات در دو بخش درخور بررسی است: بخش اول، استناد به نسخه قدیمی بدون ذکر تاریخ قدمت نسخه که شامل دو منبع می‌شوند: ۱. محمد خوانساری (د ۱۳۱۳ق) در روضات الجنات؛ ۲. حسین نوری (د ۱۳۲۰ق) در مستدرک الوسائل.

بخش دوم، استناد به نسخه قدیمی با ذکر تاریخ قدمت نسخه، شامل این چند مرجع می‌شوند: ۱. آقابزرگ طهرانی (د ۱۳۸۹ق) در الذریعة؛ ۲. عبدالله مامقانی (د ۱۳۵۱ق) در تنقیح المقال؛ ۳. علامه شوشتری (د ۱۴۱۶ق) در قاموس؛ ۴. عبدالنبی کاظمی (د ۱۲۵۶ق)، صاحب تکملة الرجال.

در جمع‌بندی این گزارش‌ها می‌توان گفت که تمامی ادعاهای وجود نسخه قدیمی، بدون آدرس مشخص، به علامه مجلسی ختم شده‌اند. آثار مجلسی، همانند بحار جست وجود شد، اما چیزی در این باره

یافت نشد. بنابراین، دو احتمال وجود دارد: ۱. مؤلف تکملة الرجال، این مطلب را در حواشی آثار مجلسی دیده است؛ ۲. مؤلف تکملة، این مطلب را از حواشی نسخه خطی کتاب سلیم از علامه مجلسی استنباط کرده است.

۲. قدیمی ترین استنساخ از قدیمی ترین نسخه تاریخ دار غیر موجود کتاب منسوب به سلیم بن قیس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران (با کد دستیابی ۱۵۶۳۸) وجود دارد که در انتهای ثلث دوم آن نوشته شده است: «تم کتاب سلیم بن قیس صورة تاریخ المستنسخ غرة ربيع الآخر من سنة تسع و ثلثمائة کتبه أبو محمد بن الرمانی» و در ادامه متن، نسخه مدلل دیگری از سلیم آمده است.

۳. راه هایی که می توانست برای تشخیص و پشتیبانی قدمت کتابت نسخه مادر مجلس، همانند ترجمه کاتب ابو محمد الرمانی، بررسی نسخه های استنساخ شده از نسخه مجلس شورا و نیز بررسی نسخه های هم مدل و هم گروه به کار آید، نتوانستند ما را در کشف و راست آزمایی قدمت کتابت نسخه الرمانی کمک رسان باشند.

۴. شواهدی به سود تاریخ ۳۰۹ق برای کتابت نسخه مادر نسخه مجلس یافت نشد؛ اما به عکس، شواهدی بر مخدوش بودن این تاریخ، عرضه شدنی است که برخی از آن ها عبارت اند از: ۱. دست کاری شدن تاریخ کتابت؛ ۲. نقل تکملة الرجال از این نسخه؛ ۳. عدم استفاده علامه مجلسی از احادیث این نسخه؛ ۴. عدم ذکر این تاریخ در نسخه های هم گروه.

جدای از این ها، شواهد بیرونی نیز البته نه به تنهایی، بلکه با تجمیع شواهد قبلی می توانند ما را به کشف واقعیت مسئله رهنمون سازند؛ مثلاً این نکته جای تأمل دارد که چرا نسخه الرمانی که ادعای تاریخ کتابت ۳۰۹ق یا ۶۰۹ق برای آن شده است، نسخه استنساخ متقدم ندارد؟ حتی خود نسخه مجلس (شماره ۱۵۶۳۸) متقدم نیست که در آن ادعای استنساخ از نسخه کهن الرمانی شده است.

۵. در مجموع می توان گفت که تاریخ ۳۰۹ق برای نسخه کاتب الرمانی (نسخه مادر مجلس) دست کاری شده و جعلی است و تاریخ ۶۰۹ق برای این کتابت نیز چندان اثبات شدنی نیست.

منابع

ابن غضائری، احمد بن حسین. رجال ابن الغضائری. قم: اسماعیلیان. ۱۴۰۶ق.
استادی، کاظم. اسرار آل محمد و سلیم بن قیس. قم: بوستان کتاب. ۱۴۰۰.

_____ . «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی». علوم حدیث. دوره ۲۶، ش ۱، بهار ۱۴۰۰،

۱۷۷ تا ۱۵۰. [10.22034/hs.2021.13161](https://doi.org/10.22034/hs.2021.13161)

_____ . درباره نسخه های خطی کتاب های منسوب به سلیم. قم: کتابخانه دارالحدیث. ۱۳۹۹.

- _____ . نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم. قم: کتابخانه دارالحديث. ۱۳۹۹.
- _____ . نسبت منابع نخستین و سلیم. قم: کتابخانه دارالحديث. ۱۳۹۹.
- _____ . «فهرست نسخه‌های خطی الغيبة منسوب به نعمانی». مخطوط. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی. ۱۴۰۱.
- _____ . «معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم‌بن‌قیس». مخطوط. قم: کتابخانه رضا استادی. ۱۴۰۱.
- _____ . «قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس». پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی. دوره ۶، ش ۱۵، شهریور ۱۴۰۰، ۳۰۳ تا ۳۳۰. [10.30495/noskkeh.2021.693900](https://doi.org/10.30495/noskkeh.2021.693900).
- اشکوری، سیدصادق. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران: مجلس. ۱۳۸۹.
- آقا بزرگ طهرانی، محمدمحسن. الذریعة الی تصانیف الشیعة. بیروت: دار الأضواء. ۱۴۰۳ق.
- انصاری، محمدباقر. «کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقاندى فى الإسلام». بی‌جا: تراثنا. س ۱۰، ش ۳ و ۴، ۱۴۲۲ق.
- خوانساری، محمدباقر. روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. قم: اسماعیلیان. ۱۳۹۰.
- روضاتی، محمدعلی. «۳۱ نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او»، سفینه. مترجم: عبدالحسین طالعی. س ۱۲، ش ۴۵، زمستان ۱۳۹۳، ۱۱۵ تا ۱۴۵. [20.1001.1.17350689.1393.12.45.11.7](https://doi.org/10.17350689.1393.12.45.11.7).
- سلیم‌بن‌قیس هلالی. اسرار آل محمد(ص). قم: دلیل ما. ۱۳۹۷.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخه خطی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، نسخه شماره ۱۳۲۵۲/۱، به تاریخ ۹۱۸ق.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. قم: الهادی. ۱۴۱۵ق.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخه خطی. قم: کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۱۵۶۳۸، به تاریخ حدود ۱۰۳۶ق.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخه خطی. قم: کتابخانه آیت الله بروجردی، نسخه شماره ۴۳۹، به تاریخ ۱۰۶۶ق.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخه خطی. قم: کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۹۷۱۹/۶، به تاریخ ۱۰۸۰ق.
- _____ . کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخه خطی. قم: کتابخانه دانشگاه تهران، نسخه شماره ۵۲۹۲۲، به تاریخ ۱۱۰۷ق.
- شوشتری، محمدتقی. قاموس الرجال. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۲۴ق.

- کاظمی، عبدالنبی. تکملة الرجال. نجف: مكتبة الإمام الحكيم العامة. بی تا.
- _____ . تکملة الرجال. به کوشش سیدصادق بحر العلوم. بی جا: انوار الهدی. ۱۴۲۵ق.
- مامقانی، عبدالله. تنقیح المقال فی علم الرجال. قم: آل البيت (ع). ۱۴۳۱ق.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. بحار الأنوار. تهران: المكتبة الإسلامية. بی تا.
- _____ . بحار الأنوار، بیروت: دارالإحياء. ۱۴۰۳ق.
- مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی. روضة المتقين. تهران: مؤسسه فرهنگی کوشانپور. ۱۴۰۶ق.
- مدرسی طباطبایی، حسین. میراث مکتوب شیعه. مترجم: علی قرائی. قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام. ۱۳۸۳.
- نصیری امینی، محمدرضا فخرالدین. «به یاد محمدرضا فخرالدین نصیری امینی (فخری)»، آینه میراث. س ۴، ش ۱۳، تابستان ۱۳۸۰، ۴۶ تا ۴۶.
- _____ . «فهرست نسخه های خطی فخرالدین نصیری (ثمره العمر)»، اوراق عتیق.
- به کوشش محمدحسین حکیم. ش ۴، ۱۳۱۷ تا ۱۳۹۴.
- نوری، حسین. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: آل البيت (ع). ۱۴۰۷ق.
- یحیی، علی. «سليم بن قيس در كتب سته». مخطوط. شبه قاره هند: بی تا. ۱۳۹۷.

Transliterated Bibliography

- Anṣārī, Muḥammad Bāqir. "Kitāb Salīm ibn Qiys al-Hilālī Aqdam Naṣ Tārīkhī 'Aqā'īd fi al-Islām". s.l. *Tūrāthanā*. yr. 10, no. 3-4, 2001/1422.
- Āqā Buzurg Tihranī, Muḥammad Muḥsin. *al-Dharī' a Ilā Taṣānif al-Shi'a*. Beirut: Dār al-Aḍwā'. 1983/1403.
- Ashkivarī, Sayyid Ṣādiq. *Fihrist-i Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Kitābkhānih-yi Majlis-i Shurāy Islāmī*. Tehran: Majlis. 2011/1389.
- Ibn Ghaḍā'irī, Aḥmad ibn Ḥusayn. *Rijāl Ibn al-Ghaḍā'irī*. Qum: Ismā'iliyān. 1986/1406.
- Kāzīmī, 'Abd al-Nabī. *Takmila al-Rijāl*. Ed. Sayyid Ṣādiq Baḥr al-'Ulum. S.l. Anwār al-Hudā. 2004/1425.
- Kāzīmī, 'Abd al-Nabī. *Takmila al-Rijāl*. Najaf: Maktaba al-Imām al-Ḥakīm al-'Āmma. S.d.
- Khvānsārī, Muḥammad Bāqir. *Rawḍāt al-Jannāt fi Ahwāl al-'Ulamā' wa al-Sādāt*. Qum: Ismā'iliyān. 2012/1390.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Dār Ihyā'. 1983/1403.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. *Biḥār al-Anwār*. Tehran: al-Maktaba al-Islāmiyya. s.d.
- Majlisī, Muḥammad Taqī ibn Maqṣūd 'Alī. *Rawḍa al-Muttaqīn*. Tehran: Mū'assisa Farhangī Kūshānbūr. 1986/1406.
- Māmaqānī, 'Abd Allāh. *Tanqīh al-Maqāl fi 'Ilm al-Rijāl*. Qum: Āl al-Biyt (AS). 2010/1431.

Mudarisī Ṭabāṭabāʾī, Ḥusayn. *Mirās-i Maktūb-i Shi'a. translated by 'Ali Qarā'i*. Qum: Kitābkhānih-yi Tārikh Irān va Islām. 2005/1383.

Naṣīrī Amīnī, Muḥammad Rizā Fakhr al-Dīn. “ bi Yād-i Muḥammad Rizā Fakhr al-Dīn Naṣīrī Amīnī(Fakhrī)”, Āynih Mirās. Yr. 4, no. 13, 2002/1380, 46-46.

Naṣīrī Amīnī, Muḥammad Rizā Fakhr al-Dīn. “Fihrist Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Fakhr al-Dīn Naṣīrī(Thamra al-'Umr)”, *Urāq-i 'Atiq*. Ed. Muḥammad Ḥusayn Ḥakīm. No. 4, 317-651, 2016/1394.

Nūrī, Ḥusayn. *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il. Qum: Āl al-Biyt (AS)*. 1987/1407.

Rawḍātī, Muḥammad 'Alī. “31 Nuktih dar Bāb-i Salīm ibn Qiys Hilālī va Kitāb-i Ū”, *Safīnih. translated by 'Abd al-Ḥusayn Ṭālī'i*. yr. 12, no. 45, winter 2015/1393, 115-145.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi University of Tehran, Nuskhah-yi Shumārih-yi 52922, bi Tārikh-i 1695/1107.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Asrār-i Āl-i Muḥammad(pbuḥ)*. Qum: Dalīl-i Mā. 2019/1397.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Mar'ashī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 13252/1, bi Tārikh-i 1512/918.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Qum: al-Ḥādī. 1994/1415.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āstān-i Quds-i Razāvī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 9719/6, bi Tārikh-I 1669/1080.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Burūjirdī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 439, bi Tārikh-i 1656/1066.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Majlis, Nuskhah-yi Shumārih-yi 15638, bi Tārikh-i Ḥudūd 1626/1036.

Shushtarī, Muḥammad Taqī. *Qāmūs al-Rijāl*. Qum: Mū'assisa-i al-Nashr-i al-Islāmī, 2003/1424.

Ustādi, Kāzim. “Fihrist-i Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī al-Ghayba Mansūb bi Nu'mānī”. *Makhtūt*. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Mar'ashī. 2023/1401.

Ustādi, Kāzim. “Mu'arifi Qadimītarīn Istinsākh az Qadimītarīn Nuskhah-yi Tārikh-dār ghayr Maujūd Kitāb-i Salīm ibn Qiys”. *Makhtūt*. Qum: Kitābkhānih-yi Rizā Ustādi. 2023/1401.

Ustādi, Kāzim. *Nisbat-i Manābi' Nakhustīn va Salīm*. Qum: Kitābkhānih -yi yi Dār al-Ḥādīth. 2021/1399.

Ustādi, Kāzim. *Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Kitāb-hā-yi Mansūb bi Salīm*. Qum: Kitābkhānih-yi Dār al-Ḥādīth.

2021/1399.

Ustādi, Kāzim. "Barrisī Intisāb Sanad-i Kitāb-i Salīm bi Shaykh Ṭūsī". *‘Ulūm Ḥadīth*. Durih-yi 26, no. 1, Spring 2022/1400, 150-177.

Ustādi, Kāzim. "Qadīmītarīn Nuskah-yi Khaṭṭī va Tarjamah-yi Fārsī Kitāb-i Salīm ibn Qiys". *Pazhūhishnāmah-yi Nuskah Shināsī Mutūn Fārsī*. Durih-yi 6, no. 15, Shahrīvar 2022/1400, 303-330.

Ustādi, Kāzim. *Asrār-i Āl-i Muḥammad va Salīm ibn Qiys*. Qum: Būstān-i Kitāb. 2022/1400.

Ustādi, Kāzim. Darbārah-yi Nuskah-hā-yi Khaṭṭī Kitāb-hā-yi Mansūb bi Salīm. Qum: Kitābkhānih-yi Dār al-Ḥadīth. 2021/1399.

Yahyā, ‘Alī. "Salīm ibn Qiys dar Kutub-i Sitta". *Makhtūṭ*. Shibh-i Qārih-yi Hind: s.n. 1977/1397.

